

TASAVVUF ARAŞTIRMALARINDA ALMAN EKOLÜ: TARİHSEL BOYUT

Salih ÇİFT *

Abstract

The German School in Tasawwuf Studies: Historical Dimension

The study of sufism is relatively young offshoot of the family of Oriental studies. In the realm of sufistic studies German Orientalists have an important place. From the eighteenth century they have brought out a very large number of works devoted to Islamic Mysticism and orders. In the beginning these studies was on sufi poetry. But from the second half of the nineteenth century German Orientalists have been conducting detailed investigations on Islamic Mysticism.

Key Words: Orientalism, German Orientalists, Sufism.

Özet

Tasavvufun, Oryantalizmin ilgi alanına girmeye başlaması yenidir. Bu sahada Alman oryantalistlerin önemli bir yeri vardır. Alman dilinde eser veren oryantalistler on sekizinci yüzyıldan itibaren ciddi bir şekilde tasavvufla ilgilenmeye başlamışlar ve ilk çalışmalarını genellikle tasavvuf şiirine hasretmişlerdir. Alman oryantalistler on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından sonra tasavvufla ilgili hemen her konuda araştırmalar gerçekleştirmişler ve eserler neşretmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Oryantalizm, Alman Oryantalistler, Tasavvuf

Bu makalede tasavvuf konusunda çalışma yapan ve özellikle Alman dilinde eser veren Batılı araştırmacılar ve ortaya koydukları eserler hakkında bilgi verilmeye çalışılacaktır. Amaç, "Alman Ekolü" olarak isimlendirilen söz konusu araştırmacıların başlangıcından bugüne ortaya koydukları ürünlerden hareketle hangi dönemlerde ne gibi konular üzerinde durduklarını, daha ziyade hangi hususlara öncelik verdiklerini ve bunların muhtemel nedenlerini tespit etmektir.¹ Bu bağlamda, genel bir girişin ardından yüzyıllık periyotlar esas alınarak bir tasnif denemesi yapılacak ve ilgili değerlendirmelere yer verilecektir.

Giriş

Dinî, siyâsî ve ekonomik sâiklerle tarih sahnesine çıkan oryantalizm hareketi birbirinden farklı pek çok sahada faaliyet göstermiştir. İslâm ve Müslümanlarla

* Ar. Gör. Dr., Uludağ Ü. İlahiyat Fakültesi Tasavvuf Anabilim Dalı

1 Bu makalenin devamı olan ikinci çalışma "Tasavvuf Araştırmalarında Alman Ekolü: II Araştırmacılar ve Çalışmalar" adını taşımaktadır. Burada söz konusu ekole mensup müellifler, kısa biyografileri ve telif ettikleri kitap ve makaleler verilecektir.

İlgili ilk oryantalist çalışmalar İslâm'ın Hıristiyanlık'la kıyaslanması ve onun ne kadar geri ve aşağıda olduğunu ispatlamak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Bunlar, oldukça erken bir dönemde, Müslümanlar'la Hıristiyanlar'ın yan yana yaşadıkları Endülüs/İspanya'da ortaya konulmuştur.² Daha sonraları gerek adı geçen topraklarda ve gerekse diğer Avrupa ülkelerinde benzer nitelikte başka eserler de hazırlanmıştır. İlk örneklerin ardından Oryantalizm açısından ikinci aşama olarak nitelendirilebilecek dönem sömürgecilik ile birlikte başlamıştır. Sömürgecilik faaliyetlerine nisbeten daha önce başlamış olan İngilizler ve Fransızlar belli bir dönem oryantalist çalışmalarda ağırlıklarını hissettirmişlerdir. Üçüncü dönemde dinî ya da ekonomik gayelerden ziyade bilimsel kaygılar ağır bastığı için bu döneme akademik oryantalizm dönemi demek mümkündür. Akademik oryantalizmin en önemli ürünleri hiç şüphesiz Alman müsteşrikler tarafından verilmiş olanlardır.³ Öncekilere nazaran daha ciddi ve derinliği olan çalışmalar bu zaman zarfında gerçekleştirilmiştir.⁴ Öyle ki Edward Said'e göre, XIX. yüzyılın daha henüz başlarında Almanlar'ın ortaya koymuş olduğu çalışmalar her bakımdan en üst konumdaydılar.⁵

Oryantalizmin ilgi alanına giren disiplinlerden biri de tasavvuttur. Oryantalistlerin tasavvufa yönelik ilgileri sömürgecilik aşamasında ciddi bir ivme kazanmıştır. Bu durumun doğal neticesi olarak bu sahada önemli isimler yetişmiş ve nitelikli eserler vücuda getirilmiştir. Bu çalışmada biz, söz konusu süreçte ve sonrasında bilim dili olarak Almanca'yı kullanan ve bu dilde eser veren şarkiyatçıların özellikle tasavvufa ilgili araştırmalarının tarihçesi, dönemsel özellikleri ve bu alanda yetişen belli başlı isimler üzerinde durarak bunlardan hareketle bazı değerlendirmeler yapmaya çalışacağız.

İsimlendirme

Konunun detayına girmeden izah edilmesi gereken hususlardan biri metnin başlığında yer alan "Alman Ekolü" ifadesidir. Bununla kastedilen yalnızca ırk olarak Alman kökenli araştırmacıların meydana getirdiği bir grup değildir. Merkezde onlar yer almakla birlikte, başta Almanya olmak üzere bu ülkenin hinterlandı durumunda bulunan ve ilim adamlarının oryantalizmle ilgili eserlerini Almanca kaleme almış olan Avusturya, Macaristan, İsviçre v.b gibi ülkelerde

2 Rudi Paret, *The Study of Arabic and Islam at German Universities, German Orientalists Since Theodor Nöldeke*, Wiesbaden 1968, s. 2.

3 Bu dönemde eski doğu bloku ülkelerinde gerçekleştirilen çalışmalar da önemli olmakla birlikte bu çalışmada söz konusu kesim bahis dışı tutulacaktır.

4 Edward W. Said, *Orientalism*, New York 1979, s. 17.

5 Said, *Orientalism*, s. 19.

tasavvuf üzerine araştırmalar yapan ya da neşirlerde bulunan müsteşriklerin tamamı için böyle bir isimlendirme tercih edilmiştir. Ayrıca Alman dilinin belli bir dönem –kısmen halen- şarkiyat araştırmalarına öncülük etmiş olması da böyle bir ifadenin tercih edilmesini gerekli kılan nedenlerdendir.

Diğer taraftan, tasavvuf araştırmalarında belli bir yönüyle temayüz eden ekol veya akımlardan söz etmek mümkün müdür? Böyle bir ayırım daha önce yapılmış mıdır? şeklinde bazı sorular akla gelebilir. Hemen belirtmek gerekir ki genel olarak oryantalist araştırmalar hususunda böyle bir tasnif mevcuttur ve kullanılmaktadır.⁶ Bu bağlamda, Alman dilinde eser veren oryantalistlerin özellikle tasavvuf sahasındaki çalışmalarının niteliği ve diğerlerinden farklı yanları üzerine çeşitli yorumların geliştirildiği bilinmektedir. Bunlardan birinin sahibi olan Julian Baldick, böyle bir tasniften yola çıkarak bazı tesbitler yapmaktadır. Wilferd Madelung'un, Ebû Sa'id el-Harrâz (ö. 277/890) hakkındaki kanaatleri hususunda bazı eleştirilerde bulunan Baldick Alman ekolü ile ilgili olarak şunları söylemektedir:

"Tek bir isim üzerinde yoğunlaştıklarında oldukça iyi olan ve ince eleyip sık dokuyan Alman ekolüne mensup araştırmacılar arka planda diğer isimler söz konusu olduğunda çoğunlukla sonraki ve pek de güvenilir olmayan kaynaklara dayalı gözlemler yapma hatasına düşmektedirler. Bu, bilhassa dokuzuncu yüzyıl üzerine yoğunlaşan Alman okulunun önemli sorunudur."⁷

Görüldüğü gibi burada bir tanımlama ve ayırım söz konusudur. Ayrıca yukarıdaki cümleler oldukça iddialı ifadeleri de bünyesinde barındırmaktadır. İlk olarak Alman araştırmacıların ayrıntılarda yetersiz kaldıkları öne sürülmekte, sonra da bu ekolün daha ziyade tasavvufun en önemli dönemlerinden biri olan IX. yüzyıl üzerinde odaklandıkları söylenmektedir. Bu ifadelerin hakikati ne derece yansıttığı sorusu üzerinde durmadan, bunların satır aralarında bir miktar milliyetçilik kaygılarıyla kaleme alındıkları izlenimini veren imaların mevcut olduğunu söylemekle yetinelim.

Bununla birlikte yukarıdaki iddialardan da hareket etmek suretiyle şu soruları gündeme getirmek olasıdır: Oryantalist çalışmaların büyük bir bölümünü ortaya koymuş olan Alman ekolü acaba tasavvuf sahasında da bu derece başarılı olabilmiş midir? Söz konusu alanla ilgili çalışmalar ilk defa nerede, ne zaman ve hangi saiklerle başlatılmıştır? Öne çıkan isim ve eserler nelerdir? Da-

6 Oryantalist çalışmalardaki belli yönleri ya da tercih ettikleri metodlarla çeşitli ekollerin oluştuğu bilinmektedir. Söz konusu bu ekoller bazen Paris, Leiden veya Leipzig ekolü gibi geliştikleri şehirlerin adlarından hareketle isimlendirilmişlerdir, örneğin bk Peter Bachmann, *Almanya'da Doğubilim Araştırmalarının Kurucusu Johann Jacob Reiske* (çev.: Mehmet Yavuz), İstanbul 2001, s. 35.

7 Julian Baldick, *Mystical Islam*, London 1989, s. 40.

hası bu çalışmalar neticesinde ortaya çıkan manzara Julian Baldick'in cümleleriyle örtüşmekte midir? Yoksa aksini mi ima etmektedir? Bu ve benzeri sorular aşağıda cevaplandırılmaya çalışılacaktır. Ancak ayrıntıya geçmeden, burada sorulan soruların bir kısmına Rudi Paret'in daha önce genel hatlarıyla bazı cevaplar vermiş olduğunu hatırlatalım.⁸ Bizim burada yapacağımız iş, biraz daha ayrıntıya inmek suretiyle, Alman dilini kullanan oryantalistlerin dönemsel olarak yoğunlaştıkları konuları tespit etmek, özellikle göz ardı ettikleri hususları ortaya çıkarmak ve bunların nedenleri üzerinde durmak olacaktır.

Konunun teferruatına girmeden oryantalist araştırmaların Alman dili çerçevesindeki genel seyrine kısaca bir göz atmak tasavvuf tarihi ve tasavvuf düşüncesi ile ilgili araştırmaların bu çerçevenin neresinde durduğunun daha iyi anlaşılmasını temin edecektir.

Almanya ve İlgili Diğer Ülkelerde Oryantalist Araştırmaların Tarihçesi:

Almanya'da doğu kültürleri ve doğu dinleri ile ilgili çalışmaların tarihinin oldukça eski olduğu bilinmektedir. Şark dilleri eğitimi veren en eski kurum 1477 yılında kurulan Eberhard Karls Üniversitesi'nin kuruluşunu takiben buraya bağlı olarak faaliyete başlayan Şark Dilleri ve Kültürleri Bölümü'dür. Ancak burası Hıristiyan Teolojisi Bölümü'ne bağlı durumdaydı. Özel olarak İslâm araştırmalarının temeli sayılabilecek ilk çalışmalar ise Jakop Christmann (ö. 1613) tarafından başlatılmıştır.⁹ Zamanla İslâmiyat araştırmalarında öncü bir rol üstlenecek olan Almanca konuşan ülkelerde, Leiden ve Paris'in etkisinin hakim olduğu bilinmektedir. Bu ülke oryantalistleri büyük ölçüde adı geçen iki merkezin tesirinde eğitim görmüşlerdir.¹⁰ Almanya'da yapılan çalışmalarda II. Dünya savaşına kadar olan dönemde, Goldziher başta olmak üzere Yahudiler oryantalist araştırmalara ağırlık vermişlerdir.¹¹ Özellikle İslâmiyat çalışmalarıyla öne çıkan bu grubun Arapça ve İslâmî ilimlere Yahudilik alanından yola çıkarak ulaştıkları bilinmektedir.¹²

Almanca'nın egemen olduğu ülkelerde, özellikle de Almanya ve Avustur-

8 Bk. Rudi Paret, *The Study of Arabic and Islam at German Universities*, Wiesbaden 1968.

9 Dietrich Albert, ed-Dirâsâtü'l-Arabiyye fî Almânya, Wiesbaden 1967, s. 8; Rıza Kurtuluş, "Almanya", *DİA*, II, s. 522.

10 Yücel Bulut, "Oryantalizmin Tarihsel Gelişimi Üzerine", *Marife*, yıl: 2, sayı. 3 (2002), ss. 32-33.

11 Ahmet Davutoğlu, "Batıdaki İslâm Çalışmaları Üzerine", *Marife*, yıl: 2, sayı. 3 (2002), s. 43. Yahudiler'in oryantalist çalışmalarla bağlantılarıyla ilgili olarak bk. Zakzûk, M. Hamdi, *Oryantalizm veya Medeniyet Hesaplaşmasının Arka Planı* (trc. Abdülaziz Hatip), İzmir 1993, ss. 38-40.

12 Robert Irwin, "Oriental Discourses in Orientalism", *Middle Eastern Lectures*, no. 3 (1999), ss. 87-110.

ya'da laik anlamda müsteşriklik ise ilk defa başta J. V. Hammer Purgstall'ın bulunduğu bir grup gönüllü eliyle başlatılmıştır.¹³ Böylece müsteşriklik ilk defa XIX. asırda bir ilim olarak teşekkül etmiştir. Bu dönem aynı zamanda Alman ekolünün tasavvuf alanında da ciddi çalışmalara imza attığı zaman dilimidir. Almanca konuşan veya eserlerini bu dilde veren ilim adamları araştırmalarında diğer batılı müsteşriklerle eş zamanlı hareket etmişlerdir. Özellikle İngiltere'de tasavvufla ilgili yapılan çalışmalar ve verilen eserler dikkate alındığında bu durum açıkça gözlenebilmektedir.¹⁴

B. Tasavvufla İlgili Araştırmaların Tarihi Seyri

Alman şarkiyatçıların tasavvufla ilgili çalışmalarının tarihî seyrine geçmeden, bu sahada yetişen isimlerin bazı ortak özelliklerini şöylece toplamak mümkündür: Tasavvuf araştırmalarıyla temayüz eden Alman oryantalistlerin benzer nitelikleri arasında -tıpkı diğer ekollere bağlı müsteşriklerde olduğu gibi- mensup oldukları dinin temel eğitimini almış birer din adamı olmaları, Arapça, Farsça ve Türkçe başta olmak üzere doğu dillerinin pek çoğuna vâkıf bulunmaları, büyük bir bölümünün siyasî, dinî ya da ilmî gayelerle İşlâm ülkelerinde uzunca süre ikâmet etmiş olmaları başlıca özellikleri olarak zikredilebilir.

a) Başlangıca Dair

Alman müsteşriklerin büyük bir bölümü, oryantalistlerin genel yapılarına paralel olarak, ilk zamanlarda çoğunlukla diğer İşlâmî ilimler üzerine yaptıkları çalışmaların yanında tasavvufla ilgilenmişlerse de bu alanı belli bir ihtisas sahası olarak benimsememişlerdir. Bütün dünyada ve özellikle de İşlâm ülkelinde tasavvufun bağımsız bir disiplin olarak incelenmesinin tarihinin yeni oluşu ile ancak bu durum izah edilebilir.

Başlangıçta tasavvuf üzerine çalışan Alman araştırmacıların ağırlıklı olarak şiirle ilgili çalışmalara yöneldikleri görölmektedir.¹⁵ Bu durum biraz da tasavvufun doğasından kaynaklanmaktadır. Zira sûfilerin tecrübe ettikleri hakikatleri çoğu zaman şiir vasıtasıyla dile getirdikleri malumdur. Alman araştırmacıların tasavvuf ile ilk temasları da tasavvufî şiir yoluyla olmuştur. İşan şiirini batıya tanıtan ilk isim olan Adam Olearius (1599-1671) özellikle mutasavvıf şairlerin eserleri üzerine yoğunlaşmıştır. Onun 1633 yılında resmi gö-

13 Zakzûk, *Oryantalizm*, s. 29.

14 İngilizler'in tasavvuf alanındaki çalışmalar hakkında bk Süleyman Derin, "Dünden Bugüne İngiliz Oryantalizmi: Tasavvufun Gelişimi Hakkındaki Görüşleri", *Bursa'da Dünden Bugüne Tasavvuf Kültürü II* (yay. Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı), Bursa 2003, ss. 156-178.

15 Said, *Orientalism*, s. 257.

revle geldiği İran'da yaptığı gözlemlere dayanarak verdiği bilgiler bil-hassa önemlidir. Olearius aralarında Firdevsî (ö. 411/1020), Sâdî-i Şîrâzî (ö. 691/1292), Hâfız (ö. 792/1390) ve Nizâmî (ö. 606/1209) gibi isimlerin de bulunduğu şairlere yer vermek suretiyle batı dünyasında tasavvufî şiirin ilk tanıtımını yapmış olmaktadır.¹⁶ Diğer taraftan 1812-1813 yıllarında Hammer-Purgstall (1774-1876) tarafından tercüme edilerek yayımlanan Hâfız-ı Şîrâzî dîvanını okumasının ardından bu tarzda bir divan meydana getirmeye karar veren ve bunda da başarılı olan Goethe'nin (1749-1832) Alman şarkiyatçıların tasavvufî şiire yönelmelerinde şüphesiz ki önemli bir payı vardır. Bütün bu bilgiler Arap-Fars şiirinin en mühim uzmanlarının Alman oryantalistler arasından çıktığı doğrultusundaki görüşü de destekler mahiyettedir.¹⁷

b) XIX. Yüzyıl

XIX. asır oryantalizmin ciddî manada bir ilim dalı haline geldiği dönemi ifade etmektedir. Başta Arapça olmak üzere doğu dilleri üzerine yazılan gramer kitapları, sözlükler ve seyahatnamelerden, doğu klasiklerinin tercüme ve tenkidli neşirlerine kadar pek çok farklı çalışma bu yüzyılda gerçekleştirilmiştir. Albert Hourani (1915-1993), özellikle şahsî gözlemlere dayalı değerli eserlerin bu dönemde kaleme alınmış olmasını önemsemekte ve yalnızca bunlar vücuda getirilmiş olsa bile bunun bu asırda yetişen ilim adamlarının büyüklüğünü ispat için yeterli olacağını söylemektedir.¹⁸ Bu yıllar aynı zamanda Alman şarkiyatçılığının her açıdan zirveye ulaştığı dönemdir. Bunun doğal neticesi olarak Alman dilinde eser veren oryantalistlerin tasavvufî ilgili çalışmalarında XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren önemli ölçüde bir artış gözlemlenmektedir.

Şiirle, özellikle de tasavvufî şiirle ilgilenen hemen herkesin yolunun keşiştiği isimlerden biri olan Mevlana Celâleddîn-i Rûmî (ö. 672/1273) ile Alman oryantalistlerin tanışıklığı XIX. yüzyıla denk gelmektedir. Mesnevî'nin ilk Almanca çevirisi olan I. cildin 1371 beyti yine bu zaman zarfında Georg Rosen (1820-1891) tarafından neşredilmiştir (Leipzig 1849).¹⁹ Bu sahada önemli çalış-

16 Jahanpour, Farhang, "Western Encounters with Persian Sufi Literature", *The Heritage of Sufism* v. III (ed. Leonard Lewisohn-David Morgan), Oxford 1999, s. 48.

17 Irwin, Robert, "Oriental Discourses in Orientalism", *Middle Eastern Lectures*, no. 3 (1999), ss. 87-110.

18 Albert Hourani, *Islam in European Thought*, Cambridge 1993, ss. 35-36.

19 George Rosen'in oğlu Friedrich Rosen (1856-1935) daha sonraları bir giriş ilavesiyle bu tercüme-yi yayımlamıştır, Münih 1913. *Mesnevî'nin Almanca tam metin çevirisi* ise Kaveh Dalir Azar tarafından yakın zamanda neşredilmiştir, I-II, Köln 1999; III-IV 2000; V-VI 2001, bk. Semih Ceyhan, "Mesnevî", *DİA*, c.XIX, s. 334.

maları bulunan isimlerden biri de Mevlânâ'ya ait bazı gazelleri Almanca'ya çevirip neşreden Friedrich Rückert'tir (1788-1866).²⁰ Aynı zamanda *Dîvân-ı Ke-bîr'* den de bazı parçaları Almanca'ya çeviren²¹ Rückert Harîrî'nin *Makâmât'*ının da neşrini gerçekleştirmiştir.²²

Batıda tasavvufla ilgili yapılan ilk çalışmalardan birinin sahibi olan Friedrich August Deofidus Tholuck (1799-1877) ise tıpkı İspanya'da kaleme alınan ilk oryantalist çalışmalarda olduğu gibi, *Sufismus, Sive Theosophia Persarum Pantheistica* (Berlin 1821) adlı eserini Latince olarak kaleme almıştır. O pek çok çağdaşının aksine Őiirden ziyade tasavvufun teorik yönü ile ilgilenmiştir. Tholuck, ilgili çalışmalarında tasavvufun varlık görüşünü bir çeşit panteizm olarak tanımlayıp Neoplatonizm'le karşılaştırmıştır. Bakış açısının bazı sıkıntılı yönleri bulunmasına rağmen ortaya koyduğu eserler ile tasavvufun batı dünüyası tarafından tanınmasına katkıda bulunmuş ve bu yönüyle özellikle bazı İngiliz Őairleri de etkilemiştir.²³

Bu dönemde Alman müsteşriklerinin tasavvufa olan ilgisinin artmakta olduğuna işaret eden çalışmalardan biri de Gustav L. Flügel'e (1802-1870) aittir. Seyyid Őerif Cürçânî'nin (ö. 816/1413) *Ta'rifât'*ını Latince olarak Őerh eden Flügel burada süfi istilahlarına geniş yer ayırmıştır. *Definitiones Sejjidi Sherif Ali ben Mohammed Dschordschani* (Leipzig 1845) isimli bu eserde ayrıca Muhyiddîn İbn Arabî'nin tasavvuf terimlerine dair küçük bir risâlesi de yer almaktadır.

1800'lerin ikinci yarısından sonra Alman müsteşriklerin tasavvuf ve tarihatlara dair araştırmalarında çeşitlenme başlamıştır. Bu yıllarda Ebû Saîd Ebu'l-Hayr (ö. 440/1048) ve Gazâlî (ö. 505/1111) gibi mutasavvıflar ve bunların eserlerinin tercüme ve neşirlerinin yanında Bektaşilik ile ilgili bazı çalışmalara da tesadüf olunmaktadır. Mesela Ebû Saîd Ebu'l-Hayr'ın rubaîlerini Almanca'ya çeviren Hermann Ethe (1844-1947) bunları *Die Rubâis des Abu Saîd Ibn Abulchair* adıyla neşretmiştir (Münih 1875-1878).²⁴ Bu dönemin önemli isimlerinden biri olan Richard Gosche (1824-1889) batıda Gazâlî'nin eserleri ile ilgili çalışmaları başlatan kişi olarak tanınmaktadır. O Gazâlî'nin kırk kadar eserini değerlendirmiş ve ona nisbetini tartışmıştır. Aynı zamanda Batı'da Gazâlî üzerine gerçekteştirilen ilk monografik çalışma olarak nitelendirilen "Über Ghazzalis Leben und Werke", (*Aus den Abhandlungen der Königlichem Akademie der*

20 *Aus den Ghaselen des Mewlana Dschelaladdin*, 1819.

21 *Ostliche-Rosen*, Leipzig 1822.

22 *Die Makamen des Hariri* Tübingen 1826

23 Jahanpour, Farhang, "Western Encounters with Persian Sufi Literature", *The Heritage of Sufism* v. III (ed. Leonard Lewisohn-David Morgan), Oxford 1999, s. 47.

24 Ethe ve çalışmaları hakkında bk. Akîkî, II, s. 86; Talip Küçükcan, "Ethe Hermann", *DİA*, c.XI, s. 488.

Wissenschaften zu Berlin, s. 240-310) isimli bu araştırması 1858'de yayımlanmıştır.

c) XX. Yüzyıl:

Bu başlığı da iki bölüm altında ele almak mümkündür. Birincisi II. Dünya Savaşı'na kadar olan ve nitelik olarak bir öncekine benzeyen dönem, ikincisi ise savaş esnası ve hemen sonrasını kapsayan zaman dilimidir. Burada, ortaya konan eserlerin özellikleri sebebiyle, 1950'li yıllar öncesi bahis konusu edilecektir.

XX. asrın ilk çeyreğinde Alman ekolüne mensup isimler özellikle Bektaşilik üzerine yoğunlaşmışlardır. Bilindiği gibi Bektaşilik bir Osmanlı tarikatıdır ve Osmanlı İmparatorluğu ile Alman İmparatorluğu 19. asır sonu ile yirminci asır başlarında çok iyi iki müttefik durumundadır. Söz konusu dönemde bu iki ülke arasında bilhassa askerî alandaki işbirliği önemli boyuttadır. Dolayısıyla askerlikle ve askerlerle ilintili bir tasavvufî yapının –her ne kadar söz konusu dönemde yasaklı olsa da– Alman araştırmacılarca önemsendiği söylenebilir. İlginin Bektaşilik üzerine odaklanmasının diğer sebepleri neler olabilir? Birincisi Bektaşilik o dönemlerde yaygın olduğu coğrafyada resmen yasak olan bir tarikatıdır. Bu yönüyle mensuplarının inançları ve faaliyetleri dikkatleri üzerlerine çekmiştir denilebilir.²⁵ İkincisi, diğer tarikatlardan farklı olarak pek çok din ve fikir sistemine ait unsurları bünyesinde barındıran böyle bir oluşum, daha ziyade Yahudi ya da Hıristiyan dinine mensup olan Alman müsteşriklerinin bu tarikatta kendi dinlerinden de bir şeyler bulma umudunu harekete geçirmiş olabilir. Bir üçüncü sebep olarak da, bu aykırı hareketin Müslüman bir toplum içerisinde ortaya çıkıp çok uzun yıllar varlığını sürdürmüş olmasının hangi sosyal nedenlere dayalı olduğu merak uyandırdığı söylenebilir. Yirminci yüzyılın ilk çeyreğinde Bektaşilik üzerine çalışanlar ve gerçekleştirdikleri yayınlardan bazıları şunlardır:

Karl Georg Jacob (1862-1937): *Beitrage zur Kenntnis des Dervisch-Ordens der Bektaschis* (Berlin 1908). *Die Bektaschije in Ihrem Verhältnis zu Verwandten Erscheinungen* (Münih 1909).²⁶ Max Horten (1874-1945): *Die Sittlich Religiösen Ideale der Bektaschi-Mönche* (Berlin 1917).²⁷ Theodor Menzel (1878-1939): "Das

25 Nitekim bu yasaklı yıllarla ilgili çalışmalar bilhassa son yıllarda yoğunlaşmıştır.

26 Jacob ve çalışmaları hakkında bk. Rudi Paret-Anton Schall, *Ein Jahrhundert Orientalistik*, Wiesbaden 1955, ss. 96-109; Akikî, II, s. 407-408; Klaus Kreiser, "Jacob, Georg", *DİA*, c.XXIII, ss. 567-568.

27 Horten için bk. Kemal Kahraman, "Horten, Max", *DİA*, c.XVIII, ss. 245-247.

Bektasikloster Sejjid-i Ghazi", *MSOS*, XXVIII (2) (1925), s. 92-125.²⁸ Hans Heinrich Schaefer (1896-1957): "Zur Stifterlegende der Bektaschis", *Orientalistische literaturzeitung*, 12, 1928, s. 1038-1057.²⁹ Herbert Jansky (1898-1981):³⁰ "Neuere Literatur über den Bektaschiorden", *OLZ*, 29 (1926).³¹ Eric Gross: *Das Vilajet-Name des Haggi Bektasch, Ein Türkisches Derwischevoangelium* (Leipzig 1927).

Bu yıllarda Bektaşilik dışında tasavvuf tarihinin problemleri meseleleri ve isimleri üzerinde bilhassa durdukları anlaşılan Alman müsteşriklerin Şeyh Bedreddîn (ö. 823/1420), Şihâbüddîn Sühreverdi-i Maktûl (ö. 587/1191) gibi Sünnî kesimin pek de sıcak bakmadıkları kişileri ve eserlerini mercek altına aldıkları görülmektedir. Bu bağlamda Franz Babinger (1891-1967): *Schejh Bedr ed-Din, der Sohn des Richters von Simav* (Berlin 1921)³²; *Die Vita (Menâqibnâme) des Schejhs Bedr ed-Din* (Leipzig 1943) isimli çalışmaları kaleme alırken Max Horten (1874-1945) *Die Philosophie der Erleuchtung nach Suhrawardi* (Halle 1912)³³ adlı eserini neşretmiştir. Horten tartışmalı konuları sevdiğini belli eden bir başka çalışmaya daha imza atmıştır: *Indische Strömungen in der Islamischen Mystik: I Zur Geschichte und Kritik* (Leipzig 1927); *II Lexikon Wichtigster Temrini in der Islamischen Mystik* (Heidelberg 1928).³⁴

Bu dönemde Mevlânâ ve eserleri hakkındaki incelemeler yanında İbn Arabî ve Gazâlî'ye ait bazı eserler de Almanca'ya çevrilmiş ve neşredilmiştir.³⁵ Bu yıllar zarfında yavaş yavaş ilginin ilk dönem sûfileri üzerine yöneldiğine de şahit olunmaktadır. Bir taraftan Hans Heinrich Schaefer (1896-1957) Hasan-ı Basrî'yi (ö. 110/728) ve görüşlerini ele alınırken,³⁶ Otto Spies (1901-1981) Hâris Muhâsibî'nin (ö. 243/857) *Kitâbu's-sabr ve'r-Rıza*³⁷ adlı eserinin bazı bölümlerini

28 Akîkî, c.II, s. 443.

29 Bk. Akîkî, c.II, s. 464.

30 Jansky'nin hayatı ve eserleri hakkında bk. Nuri Yüce, "Jansky, Herbert", *DİA*, c.XXIII, ss. 659-570.

31 Bu makale Bektaşilik üzerine bir bibliyografya denemesidir. Jansky Bektaşilik hakkındaki çalışmalarını daha sonraki yıllarda da sürdürmüştür. Bunlardan bazıları: "Der Bektaschi-Dichter Edip Harabi", *WZKM*, 56 (1960), ss. 87-98. "Zeitgeschichtliches in den Liedern des Bektaschi-Dichters Pir Sultan Abdal", *Isl*, 39 (1964), ss. 130-142.

32 Bu eser Babinger'in doçentlik çalışmasıdır.

33 Bu kitap Sühreverdi-i Maktûl'ün *Hikmetü'l-işrâk* adlı eserinin Almanca çevirisidir.

34 İslâm tasavvufu üzerindeki Hint etkisini konu edinen bir eserdir.

35 Örneğin J. Hill, Gazâlî'nin *Bidâyetü'l-hidâye* adlı eserini Almanca'ya çevirip neşretmiştir: *Die Religion des Islam* (Jena 1915). Ayrıca Helmut Ritter, *Al-Ghazali, das Elixir der Glückseligkeit* (Jena 1923).

36 Bk. H. Heinrich Schaefer, "Hasan al-Basri. Studien zur Frühgeschichte des Islam", *Der Islam*, 13 (1923).

37 Otto Spies (1901-?) Muhâsibî'nin *Kitâbu's-sabr ve'r-rıza* adlı eserinden bazı bölümleri tercüme

Almanca'ya çevirip neşretmiştir. İlk dönem tasavvufunun önemli müelliflerinden olan Sülemî (ö. 412/1021) ve eserleri ise Richard Hartmann (1881-1965) tarafından incelenmiştir.³⁸ Hartmann'ın doçentlik tezi de yine bir erken dönem mu-tasavvıfı olan Abdülkerim Kuşeyrî (ö. 465/1072) ile ilgilidir ve *Das sufutum nach al-Kuschairi* adını taşımaktadır (Hamburg 1914).³⁹

Tasavvufî düşüncenin en önemli simalarından biri olan İbn Arabî (ö. 638/1240) ve eserleri üzerine XX. yüzyıla gelinceye kadar Alman ekolüne mensup araştırmacılar tarafından ciddî bir çalışma yapılmamış olması, burada üzerinde durulması gereken hususlardan biridir. Aslında bu durum yalnızca Alman oryantalistlerle de sınırlı değildir. Bu ilgisizliğin birçok nedeni olmakla birlikte, genel olarak oryantalistlerin İbn Arabî'ye uzak durmalarının asıl sebeplerini William Chittick'in şu cümleleriyle izah etmek mümkün gözük-mektedir:

"İlk oryantalistlerin İbn Arabî'yi önemsememelerinin çeşitli nedenleri vardır. Bu nedenlerden en önemlisi İbn Arabî külliyyâtının araştırmacının yıllarını harcamasını gerektirecek derecede çok olmasıdır. İkincisi, modern bilimsel metodların her şeyi anlamada kendilerine bir üstünlük vermesine olan sonsuz güvenden dolayı oryantalistlerin birçoğu bilimsel meraklarını çekmeyen bir şeyi -İbn Arabî'de olduğu gibi- organize edilmemiş, belli bir sistemden yoksun veya hurafe olarak adlandırıp reddetmişlerdir."⁴⁰

Bununla birlikte XX. asır başlarında yaşayan Alman müsteşrikler İbn Arabî'yi bütünüyle de göz ardı etmiş değillerdir. Aynı zamanda Şihâbüddîn Sühreverdi-i Maktûl'ün (ö. 587/1191) *Hikmetü'l-işrâk* adlı eserini Almanca'ya çeviren⁴¹ Max Horten (1874-1945), İbn Arabî'nin üç şiirinin açıklamalı çevirisini neşretmiştir: *Mystische Texte aus dem Islam. Drei Gedichte des Ibn Arabî* (Bonn 1912). Horten'in bunların dışında tasavvufa dair daha pek çok çalışması mevcuttur.⁴²

Bu dönemde İbn Arabî üzerine ortaya konan diğer iki çalışma ve müellifleri ise şöyledir: Hendrik Samuel Nyberg (1889-1974): *Kleinere Schriften des Ibn*

edip neşretmiştir, *Islamica* 1934.

38 Bk. Richard Hartmann (1881-1965), "As-Sulamî's Risâlat al-Malâmatiya", *Der Islam*, 8 (1918).

39 Müellifin bir diğer çalışması ise, *Al-Kuschairis Darstellung des Sufitum* (Berlin 1914) ismini taşımaktadır.

40 William Chittick, *Hayal Alemleri, İbn Arabî ve Dinlerin Çeşitliliği Meselesi* (trc. Mehmet Demirkaya), İstanbul 1999, s. 13.

41 *Die Philosophie der Erleuchtung nach Suhrawardi*, Halle 1912, Hildesheim 1981.

42 *Die Sittlich Religiösen Ideale der Bektaschi-Mönche*, Berlin 1917; *Die Religiösen Vorstellungen des Volkes im Heutigen Islam*, Halle 1917; *Indische Strömungen in der Islamischen Mystik: I Zur Geschichte und Kritik Leipzig 1927*; *II Lexikon Wichtigster Termini in der Islamischen Mystik. Terminologische Untersuchungen zu grundlegenden Texten Islamischer Frühmystik in Persien um 900*, Heidelberg 1928; *Der Islam in Seinem Mystisch-Religiösen Erleben*, Düsseldorf 1928; "Der Sinn der Islamischen Mystik", *Scientia*, Haziran 1927;

Arabi (Leiden 1919).⁴³ H. Heinrich Schaefer (1896-1957): “Ibn al-Arabî”, *Orientalistische Literaturzeitung* (1925).

d) Çağdaş Araştırmalar:

Alman ekolüne mensup olan araştırıcılar XX. asrın ikinci yarısından itibaren tasavvufla alakalı hemen hemen bütün konular üzerine eğilmişler ve gerek inceleme, gerek çeviri ve gerekse metin neşri alanlarında doyurucu çalışmalar gerçekleştirmişlerdir. Tasavvuf tarihi ve düşüncesiyle ilgili genel nitelikteki çalışmaların zaten yeteri kadar yapılmış olması, öne çıkan mutasavvıfların biyografileri ve düşüncelerinin tahlili ile belli başlı eserlerin çeviri ya da metin neşirlerinin gerçekleştirilmiş bulunması gibi nedenlerle bu son dönemde daha ziyade lokal çalışmalara ağırlık verilmiştir. Bunda iletişim ve ulaşım imkanlarının artmasının da rolü vardır. Zira bu sayede daha önce çeşitli güçlükler nedeniyle fazla tanınamayan pek çok Müslüman toplum ile temasa geçilmiş ve bunların benimsemiş olduğu çeşitli tasavvufî anlayışlar mercek altına alınmıştır. Ortaya konulan ürünler durumun bu minval üzere olduğunun kanıtı durumundadır. Teorik çalışmalardan ziyade söz konusu teorinin tarih içinde çeşitli coğrafyalarda hangi şekillerde pratiğe dönüştürüldüğu sorusuna uygun cevaplar bulmaya gayret eden son dönem oryantalistlerinin en önde geleni şüphesiz Helmut Ritter’dir (1892-1971). Onun Feridüddîn-i Attâr (ö. 618/1221) ve eserleri üzerine hazırladığı çalışma *Das meer der seele. Mensch, welt und Gott in den geschichten des Fariduddin Attar* (Leiden 1955) adını taşımaktadır.⁴⁴ Ritter, özellikle Gazâlî (ö. 505/1111), Feridüddîn Attâr ve Mevlâna başta olmak üzere pek çok mutasavvıf ve eserleri üzerine mühim araştırmalara imza atmış, neşirler yapmıştır.

Özellikle 20. asrın ikinci yarısından sonra bilhassa tarikatları sosyolojik açıdan inceleyen çalışmalara ağırlık verildiği ve bu sahanın uzmanı olarak nitelendirilebilecek isimler ortaya çıkmaya başladığı daha önce söylenmişti. Bu bağlamda zikredilmesi gereken en güzel örneklerden biri Hans Joachim Kissling’tir (1912-1985). Kissling özellikle tarikatların siyasî, toplumsal ve pedagojik rolleri üzerindeki çalışmalarıyla tasavvuf tarihi araştırmalarına önemli katkılarda bulunmuştur.⁴⁵ Bu dönemde gerçekleştirilen çalışmaların ortak niteliğini yansıtan ürünlerden en önemlileri Hans Joachim Kissling’in (1912-1985)

43 İbn Arabî’nin *İnşâu’ d-devâir, Ukletü’ l-müstevfiz ve Tedbirâtü’ l-ilâhiyye* adlı eserlerini ihtiva etmektedir.

44 John O’Kane ve Bernd Radtke tarafından *The Ocean of the Soul* adıyla İngilizce’ye de çevrilen (Leiden 2003) bu eser Feridüddîn Attâr’ın eserlerinden hareketle hazırlanmıştır.

45 Kissling hakkında bk. Turgut Akpınar, “Kissling, Hans Joachim”, *DİA*, c.XXXVII, s. 72.

kaleminden çıkmıştır. Daha ziyade tarikatların mevcut oldukları toplumların sosyal yapıları ile ilişkileri üzerine eğilmeyi tercih eden Kissling'in bazı çalışmaları şöylece sıralanabilir: "Aq Sems ed-Din: Ein Türkischer Heiliger aus der Endzeit von Byzans", *Bzyantinische Zeitschrift*, 44(1951). "The Role of the Dervish Orders in the Otoman Empire", *Studies in Islamic Cultural History*, Chicago 1954; "Zur Frage der Anfänge des Bektaschitums in Albanien", *Oriens* 15 (1962).⁴⁶

Bu dönemin önemli bazı isimleri ve yaptıkları çalışmalar şunlardır:

Enno Littmann: Ahmed el-Bedawi, Ein lied auf den Agyptischen National Heiligen, Mainz 1950. Irene Beldiceanu Steinherr: Scheich Üftade, der Begründer des Gelvetijje-Ordens, Münih 1961. Fritz Meier: Abu Said-i Abi'l-Hayr (Leiden 1976). Richard Gramlich: Die Schiitischen Derwischorden Persiens, Wiesbaden 1965-81; Suhrawardi, Umar, Die Gaben der Erkenntnisse, Wiesbaden 1978. Bernd Radtke: Al-Hakim al-Tirmidhi, Freiburg 1980; Adab al-Muluk. Ein hadbuch zur Islamischen Mystik aus dem 4./10. Jahrhundert, Beirut-Stuttgart 1991. Paul Jürgen: Die Politische und Soziale Bedeutung der Naqsbandiyya in Mittelasien im 15. Jahrhundert, Berlin-New York 1991. Michael Kemper: Sufis und Gelehrte in Tatarien und Baschkirien, 1789-1889. Der Islamische Diskurs unter Rissischer Herrschaft, Berlin 1998.

Annemarie Schimmel

1940'lı yıllarda yazmaya başlayan ve akademik hayatının bir bölümünü Türkiye'de sürdüren Schimmel'in eserlerinin dökümü aslında Alman ekolünün tasavvufla ilgili bütün çalışmalarının özeti niteliğindedir.⁴⁷ İlk dönemden itibaren Alman müsteşriklerce üzerinde en çok çalışılan sûfi olan Mevlânâ, aynı zamanda bu ekolün önde gelen isimlerinden Schimmel'in samimi gayretleri sayesinde, tüm dünyada olduğu gibi, Alman ilim çevrelerinde de güncelliğini korumuştur. Rûmî'nin eserlerindeki sembolizmi konu edindiği *Die Bildersprache Dschelaladdin Rumi* (Walldorf 1949) adlı eseriyle bu sahadaki çalışmalarına başlayan Schimmel, Mevlâna ve eserlerine dair yirmiye yakın kitaba imza atmıştır. İlk dönem tasavvufu ile ilgili çalışmaları yanında,⁴⁸ Yunus, Attâr ve İbn Ataullah İskenderî ise tarikatlar dönemi mutasavvıfları olarak onun çalışmalarına konu olmuşlardır. Bektaşilik hakkında da bazı yazılar yazan ve bu tarikatın son dönemlerini işleyen *Nûr Baba* isimli romanı Almanca'ya çeviren

46 Bektaşî tarikatının Arnavutluk'taki ilk dönemlerini inceleyen bir çalışmadır.

47 Schimmel'in eserlerinin listesi için bk. M. Ikram Chaghatai, *Bibliography of the Works of the Scholar-Hermit Prof. Dr. Annemarie Schimmel* (ed. Muhammed Suheyil Omar), Lahore 2003; Şule Bilman, *Annemarie Schimmel'in Tasavvuf Kültüründeki Yeri*, UÜSBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2004, ss. 27-50.

48 Hallâc, İbn Haffî eş-Şirâzî ve Ensârî Herevî ilk dönem tasavvufu hakkındaki çalışmalarında ele aldığı isimlerden bazılarıdır.

Schimmel⁴⁹ tasavvufun genel mahiyetine dair kuşatıcı nitelikte eserler de vermiştir. Bunlardan biri olan *Mystical Dimensions of Islam* (Chapell Hiil 1975) adlı çalışması özellikle Türkiye’de akademik anlamda tasavvufla ilgilenen çevrelerin başucu kitabı haline gelmiştir. Onun bu şâheseriyle birlikte tasavvufla ilgili diğer eserleri de göz önüne alındığında, Schimmel’in tek başına Alman ekolünün tasavvuf sahasındaki yetkinliğini ispata kâfi olduğunu söylemek yanlış olmaz. Yukarıda Alman ekolünün uzun bir süre İbn Arabî’yle ilgili herhangi bir çalışma yapmadıkları söylenmişti. Schimmel de bu tavrı benimsemiş, tabir caizse İbn Arabî’ye mesafeli durmuştur. Onun bu yaklaşımında, hayranı olduğu Mevlânâ ile İbn Arabî arasındaki meşrep farklılığının rolü ne derece etkili olmuştur bilinemez. Bununla birlikte tekrar etmek gerekir ki Schimmel’in çalışmalarının dökümüne bir göz atıldığında bunların başlangıcından itibaren Alman ekolüne mensup araştırmacıların odaklandıkları meseleler ve ortaya koydukları eserlerin izdüşümü özelliğini taşıdığı görülecektir.

Sonuç

Burada verilen bilgilerden hareketle Alman oryantalistlerin tasavvuf sahasındaki çalışmalarını genel olarak üç bölüme ayırmak mümkündür. Buna göre ilk dönem diyebileceğimiz XIX. yüzyıl öncesinde tasavvufî konular üzerinde pek durulmamış yalnızca birkaç metin neşri yapılmıştır. İkinci dönem olan on dokuzuncu yüzyılın birinci yarısı daha ziyade Mevlânâ ve eserlerinin ağırlıkla ele alındığı zaman dilimidir. Son dönemde ise XX. asrın başlarından itibaren Mevlânâ etüdleri yanında Bektaşılık tarikatı hakkında çok sayıda çalışmaya imza atan ekolü Gazâlî ve İbn Arabî gibi isimler üzerine de eğilmeye başlamıştır. Bu yıllarda ayrıca tasavvufun oluşum dönemine ait isim ve eserler üzerinde de durulmuştur. Alman dilinde eser veren müsteşrikler daha sonraki araştırmalarında tasavvufun hemen bütün alanları ile ilgili inceleme, tercüme ve metin neşirleri ile çalışmalarını sürdürmüşlerdir.

Bu genel tablodan hareketle, Baldick’in yukarıda nakledilen ifadelerinin isabetli olmadığını, bunların ya eksik bilgi nedeniyle, ya da milliyetçi bakış açısıyla söylenmiş sözler olduklarını belirtmek gerekir.

49 *Flamme und Falter*, Gummerbasch 1947.

Bibliyografya

- Akpınar, Turgut, "Kissling, Hans Joachim", *DİA*
- Baldick, Julian, *Mystical Islam*, London 1989,
- Bedevidi, Abdurrahman, *Mevsu'atü'l-müştşirikîn*, Amman 2003,
- Bilman, Şule, *Annemarie Schimmel'in Tasavvuf Kültüründeki Yeri*, UÜSBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2004,
- Bulut, Yücel, "Oryantalizmin Tarihsel Gelişimi Üzerine", *Marife*, yıl: 2, sy. 3 (2002)
- Ceyhan, Semih, "Mesnevî", *DİA*, XIX.
- Chaghatai, M. Ikram, *Bibliography of the Works of the Scholar-Hermit Prof. Dr. Annemarie Schimmel* (ed. Muhammed Suheyl Omar), Lahore 2003,
- Chittick, William, *Hayal Alemleri, İbn Arabî ve Dinlerin Çeşitliliği Meselesi* (trc. Mehmet Demirkaya), İstanbul 1999,
- Davutoğlu, Ahmet, "Batıdaki İslâm Çalışmaları Üzerine", *Marife*, yıl: 2, sy. 3 (2002).
- De Groot, Alexander, "Hollanda", *DİA*.
- Derin, Süleyman, "Dünden Bugüne İngiliz Oryantalizmi: Tasavvufun Gelişimi Hakkındaki Görüşleri", Bursa'da Dünden Bugüne Tasavvuf Kültürü II (yay. Bursa Kültür Sanat ve Turizm Vakfı), Bursa 2003.
- Dietrich Albert, ed-Dirâsâtü'l-Arabiyye fî Alimânya, Wiesbaden 1967.
- Dursun, Davut, "Avusturya", *DİA*.
- Hourani, Albert, *Islam in European Thought*, Cambridge 1993,
- Irwin, Robert, "Oriental Discourses in Orientalism", *Middle Eastern Lectures*, no. 3 (1999), s. 87-110,
- Jahanpour, Farhang, "Western Encounters with Persian Sufi Literature", *The Heritage of Sufism v. III* (ed. Leonard Lewisohn-David Morgan), Oxford 1999, s. 28-59.
- Kadı, İsmail Hakkı, "Hollanda Şarkiyat Araştırmaları", *Doğu-Batı*, yıl: 5, sy. 20 (2002), s. 83-110,
- Kahraman, Kemal, "Horten, Max", *DİA*, XVIII, s. 245-247,
- Karlğa, H. Bekir, "Gazzâli", *DİA*, XIII, s. 524,
- Kreiser, Klaus, "Jacob, Georg", *DİA*, XXIII, s. 567-568,
- Kurtuluş, Rıza, "Almanya", *DİA*, II, s. 522,
- Küçükcan, Talip, "Ethe Hermann", *DİA*, XI, s. 488,
- Necib el-Akîkî, *el-Müştşirikîn*, Kahire, ts.,
- Bachmann, Peter, *Almanya'da Doğubilim Araştırmalarının Kurucusu Johann Jacob Reiske* (çev. Mehmet Yavuz), İstanbul 2001,
- Rudi Paret-Anton Schall, *Ein Jahrhundert Orientalistik*, Wiesbaden 1955,
- Paret, Rudi, *The Study of Arabic and Islam at German Universities, German Orientalists Since Theodor Nöldeke*, Wiesbaden 1968,
- Said, Edward W., *Orientalism*, New York 1979,
- Yüce, Nuri, "Jansky, Herbert", *DİA*, XXIII, s. 569-570.
- Zakzûk, M. Hamdi, *Oryantalizm veya Medeniyet Hesaplaşmasının Arka Planı* (trc. Abdülaziz Hatip), İzmir 1993.